

صفحات ۱۹۲ - ۱۷۵

تحلیل محتوایی صحیفه سجادیه

لیلامرادی^۱

سید محمد امیری^۲

محبوبه خراسانی^۳

چکیده:

تحلیل محتوا یکی از راه‌های بررسی یک متن و نوشته است؛ که برای آن انواعی مانند تحلیلی، توصیفی، استنباطی و ... ذکر کرده‌اند. تحلیل توصیفی بررسی محتوای بارز یک متن از لحاظ کمی است و استنباطی روشی که میان برخی مشخصه‌های بارز داخل متن و مشخصه‌های بارز خارجی همبستگی وجود دارد. صحیفه سجادیه یکی از بزرگ‌ترین منابع دینی است که امام سجاد(ع) در آن در ضمن دعا و مناجات به ذکر مسائلی پرداخته که در تحلیل محتوا حائز اهمیت است. این پژوهش تحلیل محتوای صحیفه سجادیه در شش محتوای برتر (مذهبی، عرفانی، تعلیمی، سیاسی، اجتماعی و روان‌شناختی) را مورد بررسی قرار داده است، به عنوان مثال امام در ضمن یازده دعا مسائل مهم روان‌شناختی مانند چگونگی مقابله با سختی‌ها، برخورد با بیماری‌ها و... را ذکر کرده‌اند. این پژوهش سعی دارد تا ضمن بررسی بیشترین محتواهای مندرج در صحیفه سجادیه میزان بسامد هریک را در این کتاب مشخص سازد.

واژگان کلیدی

صحیفه سجادیه، تحلیل محتوا، توصیفی، استنباطی

---

۱ دانشجوی مقطع دکترای تخصصی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف

آباد، ایران (نویسنده مسئول) Moradi_lila1355@yahoo.com

۲ دانشیار و هیئت علمی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد، ایران

Dr.amiri@live.com

۳ استادیار و هیئت علمی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف آباد، ایران

Khorasani.m@iaun.ac.ir

طرح مسأله

در گستره‌ی مطالعات به فن پژوهش عینی، اصولی به منظور تفسیر کردن آن‌ها، تحلیل محتوا می‌گویند. در واقع تفکر بنیادی تحلیل محتوا شامل قرار دادن اجزای یک متن اعم از (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و...) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند. البته تحلیل محتوا تنها محدود به متن و نوشته نمی‌شود و می‌تواند شامل سایر می‌باشد. محتوا دارای عناصر متعدد و پیچیده‌ای است که جنبه‌های مختلفی را نیز در بر دارد. از این رو یکی از دلایل تحلیل محتوا تشخیص این عناصر و جنبه‌های آن است. مسلماً در صورتی که اجزای مختلف محتوا شناخته شده و دسته‌بندی گردد درک آن ساده‌تر و انتقال آن آسان‌تر خواهد بود. برای هر محتوایی که تحلیل می‌شود اهدافی را بر شمرده‌اند مانند:

۱) تحلیل محتوا به منظور مشخص ساختن انواع مفاهیم و مطالب به کار رفته؛

۲) تحلیل محتوا به منظور تعیین اهداف تعلیمی و آموزشی؛

۳) تحلیل محتوا به منظور بررسی معیارهای انتخاب محتوا؛

۴) تحلیل محتوا به منظور تعیین نقاط ضعف و قوت؛

۵) تحلیل محتوا به منظور بررسی میزان درگیر شدن یادگیرنده با محتوای کتاب؛

با گسترش روز افزون مطالعات در این حیطه انواع روش‌های تحلیل محتوا مورد

استفاده قرار گرفت که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱- تحلیل محتوای توصیفی

با افزایش و گسترش روزنامه‌ها از قرن نوزدهم به بعد نیاز به تحلیل متن آنها به منظور تعیین اولویت‌ها و جابه‌جایی محتوای آنها آشکار گردید. تحلیل محتوای توصیفی روش تحلیلی بعد از وقوع است. یعنی توصیف کمی محتوای بارز یک متن. این روش قدیمی‌ترین روش تحلیل محتواست. که متن را به اجزایی تقسیم بندی شده و تحلیل را در مورد هر جز به طور جداگانه انجام داد.

۲- تحلیل محتوای استنباطی

در توضیح تحلیل محتوای استنباطی باید گفت که این بحث برداشتی از ادامه تحلیل توصیفی است. البته با در نظر گرفتن فرض مقدماتی این روش که بین برخی مشخصه‌های

بارز داخل متن و مشخصه‌های بارز خارجی همبستگی وجود دارد. تحلیل استنباطی در این مفهوم بدین معنی است که مشخصه‌های خاصی از یک متن با مشخصه‌های خاصی از مضمون یا وضعیت اجتماعی مرتبط هستند. این روش صرفاً توصیف محتوای متن را مد نظر ندارد بلکه هدف آن نتیجه‌گیری از محتوای یک متن در مورد جنبه‌هایی از واقعیت اجتماعی است.

صحیفه سجادیه، کتابی است که به خاطر اوج بلاغت و مفاهیمی که در آن به کار برده شده است و نیز شیرینی بیان، برجستگی توضیح، برتری توصیف‌ها و تعابیر، نیکویی فصاحت و فراوانی و چینش مناسب و متعالی الفاظ بسیار مورد توجه است؛ علت اهمیت این کتاب برمی‌گردد به مفاهیم مندرج در آن که سرچشمه گرفته از تعالیم قرآن، انوار وحی و نبوت، علوم امامت همراه با چارچوبی عصمت است.

این پژوهش به صورت تحلیلی - توصیفی انجام شده است. تاکنون پژوهش‌های بسیاری درباره‌ی صحیفه‌ی سجادیه انجام شده است اما پژوهشی با محوریت تحلیل محتوایی صحیفه‌ی سجادیه انجام نشده که نیاز بدان هرچه بیشتر احساس می‌شود؛ بنابراین این مقاله سعی دارد تا به تحلیل محتوایی صحیفه سجادیه پرداخته، زوایای مختلف آن را بررسی نماید.

بررسی و واکاوی

محتوا در لغت عبارت است از «نعت فاعلی از احتواء، گرداگرد فراگیرنده و از هر سویی به چیزی فراز آینده، گرداگرد گیرنده، محیط شنونده، شامل شونده، درون و داخل چیزی، در برداشته شده». (دهخدا، ذیل محتوا: ۱۳۴۱) و در اصطلاح: «موضوع یا محتوا همان اندیشه کلی است که زیر بنای داستان، شعر یا هر نوشته‌ای قرار می‌گیرد». (داد، ۱۳۸۱: ۱۳۱). نویسنده افکار و اندیشه‌های خود را با هدفی مشخص در محتوای اثرش می‌گنجانند. به عبارت دیگر محتوا «شامل مجموعه پدیده‌ها و حادثه‌هایی است که نوشته را می‌آفریند که به زبان دیگر، موضوع یا محتوا قلمروی است که در خلاقیت می‌تواند درون مایه‌ی خود را به نمایش بگذارد». (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۳۰۰). در محتوا و مضمون اثر است که نویسنده یا شاعر خلاقیت، نوآوری و میزان تجربه‌ی خود را به نمایش می‌گذارد.

«موضوع هر نوشته، مفهومی است که اثر درباره‌ی آن نوشته می‌شود. موضوع به لحاظ ساختاری مانند پیکری است که اندام‌های داستان یا اثر به آن مربوط می‌کند و رویدادها، مستقیم و غیر مستقیم، باید به نحوی با آن مربوط باشند». (مستور، ۱۳۷۶: ۲۸). بنابراین تحلیل محتوا می‌کوشد تا بیشترین محتوایی که نویسنده در متن به کار برده را از لحاظ کیفی مورد بررسی قرار داده و زوایای مختلف آن را کشف سازد.

صحیفه سجاده‌یه یکی از غنی‌ترین منابع علوم اسلامی است که امام سجاد(ع) در ضمن دعاها و مناجات‌هایشان به ذکر بزرگ‌ترین مسائل و دغدغه‌های بشر اعم از مذهبی، عرفانی، جسمانی، روان‌شناسی و ... پرداخته است؛ در این مجال می‌کوشیم با بررسی محتوای این کتاب به جایگاه ابعاد آن پرداخته و بیشترین محتواهایی که امام سجاد(ع) بدان پرداخته‌اند را مشخص سازیم:

۱- تعلیمی:

درباره آموزه‌های تعلیمی باید گفت «اثری است که دانشی را برای خواننده تشریح کند یا مسائل اخلاقی، مذهبی، فلسفی را به شکل دلپذیر برای مخاطب عرضه دارد. نوشتن آثار تعلیمی از قدیم سابقه داشته و اتفاقاً رواج آن در روزگاران قدیم بیشتر بوده است. لوکرتیوس شاعر و فیلسوف رومی در قرن اول پیش از میلاد، منظومه‌ای دارد در باب طبیعت‌اشیاء که در آن عقاید فلسفی اپیکور، را تشریح کرده است. در باره آثار تعلیمی می‌توان از الفیه‌ی ابن مالک، منظومه‌های حاج ملاهادی سبزواری، نورالانوار از بحرالاسرار مظفرعلی شاه کرمانی، مثنوی مولوی، بوستان سعدی، حدیقه سنایی و... که جنبه تعلیمی آنها بر جنبه ادبی مقدم‌تر است می‌توان نام برد. بدین ترتیب عرصه کاربرد ادب تعلیمی بسیار وسیع است؛ زیرا به هر حال هر اثری مطلبی را تعلیم می‌دهد، اما این اصطلاح وقتی به کار می‌رود که قصد و هدف نویسنده آشکارا تعلیم فنی باشد» (ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۵۷-۵۸). بنابراین همان‌گونه که از تعریف محتوای تعلیمی بر می‌آید، آثار مختلفی در این زمینه موجود است که هر کدام مسائل گوناگونی را در خود جای داده‌اند و صحیفه‌ی سجاده‌یه هم از این قانده مستثنی نیست.

امام سجاد(ع) در دعای هشتم اخلاق نیکو و پسندیده را برای مخاطبش تعلیم می‌

دهد؛ ایشان در این دعا چنین می فرماید:

وَ كَانَ مِنْ دُعَائِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْإِسْتِعَاذَةِ مِنَ الْمَكَارِهِ وَ سَيِّئِ الْأَخْلَاقِ وَ مَذَامِّ الْأَفْعَالِ:
 دعای آن حضرت در پناه بردن به خداوند از ناملاایمات و اخلاق سوء و کارهای ناپسند
 «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَيْجَانِ الْحِرْصِ، وَ سَوْرَةِ الْعُزْبِ، وَ غَلْبَةِ الْحَسَدِ، وَ ضَعْفِ
 الصَّبْرِ، وَ قَلَّةِ الْقَنَاعَةِ، وَ شَكَاةِ الْخُلُقِ، وَ إِحْسَاحِ الشَّهْوَةِ، وَ مَلَكَهَةِ الْحَمِيَّةِ: بار خدایا به تو پناه
 می آورم از طغیان آز و تندوی خشم و چیرگی حسد و سستی صبر و کمی قناعت و بدی
 اخلاق و زیاده روی در شهوت و پافشاری در عصبیت». (امام سجاده (ع)، ۱۳۹۰: ۶۹).

حضرت در ابتدای این دعا از انسان می خواهد که در برابر اخلاق و کارهای ناپسند
 به خدا پناه برد و مجموعه ای از اعمالی که می تواند انسان را از راه راست منحرف کرده و
 به وادی ضلالت کشاند برمی شمرد اموری مانند: حرص، خشم، حسد و ... امام سجاده
 (ع) با علم بر این که این مسائل تا چه اندازه می تواند در زندگی بشر موثر باشد به تشریح
 آن ها می پردازد و نمونه ای عالی از ادب تعلیمی را رقم می زند. ایشان در دعای دهم راه
 های مقابله با اخلاق سوء را نیز تعلیم می دهد و کاربرد اخلاق تعلیمی را این گونه متجلی
 می سازد:

وَ أَشْبَهُ الْأَشْيَاءِ بِمَشِيَّتِكَ، وَ أَوْلَى الْأُمُورِ بِكَ فِي عَظَمَتِكَ رَحْمَةً مَنِ اسْتَرْحَمَكَ، وَ
 عَوْتُ مَنِ اسْتَعَاثَ بِكَ، فَارْحَمْنَا نَضْرَعْنَا إِلَيْكَ، وَ أَعِنَّا إِذْ طَرَحْنَا أَنْفُسَنَا بَيْنَ يَدَيْكَ (۶): و
 شبیه ترین چیزها به خواسته تو و سزاوارترین کار به بزرگواری تو، رحمت آوردن بر کسی
 است که از تو رحمت خواهد و به فریاد رسیدن کسی است که به تو فریادرسی کرده، پس
 بر زاری ما نزد خود رحمت آر و به خاطر اینکه خود را در پیشگاهت به خاک افکنده ایم
 به فریادمان رس». (همان: ۷۴).

حضرت برای مقابله با مسائلی که منجر به سوء اخلاق در انسان می شود راهکاری
 اساسی پیشنهاد می کند و آن نیز انجام دادن اموری که سزاوارترین اعمالی است که به
 درگاه خداوند نزدیک تر باشد؛ با این محکم که هر فعلی لایق عرضه به درگاه ربوبیت
 نیست انسان معیار محکمی برای اعمال و افعالش دارد.

یکی از ارکانی که امام سجاده (ع) برای بازگشت به اخلاق نیکو و صفات پسندیده

عرضه می‌دارد در «توبه» و بازگشت نهفته است؛ چنان که در دعای یازدهم چنین می‌فرماید: تَوْبَةُ مَقْبُولَةٌ لَأَنَّ تَوَقُّفَنَا بَعْدَهَا عَلَيَّ ذَنْبِ اجْتِرَاحِنَا، وَ لَأَنَّ مَعْصِيَةَ اقْتِرَفْنَاهَا. (۴): توبه‌ای مقبول قرار ده که بعد از آن ما را بر معصیتی که کرده‌ایم و نافرمانی‌ای که مرتکب شده‌ایم توبیخ و سرزنش نکنی». (۷۷).

حضرت سجاد (ع) ابتدا به شرح صفات ناپسندی که انسان را به راه ضلالت بکشاند برمی‌شمرد سپس محکی برای شناسایی این گونه صفات بیان می‌کند و در پایان نیز راه بازگشت را در توبه می‌داند تا سیاهی انجام اعمال ناپسند از لوح افعال انسان پاک شود.

۲- مذهبی

در تحلیل محتوای صحیفه‌ی سجادیه می‌توان قوی‌ترین بخشی را که مورد توجه امام سجاد(ع) بوده است را در محتوای مذهبی و قرآنی این کتاب معرفی کرد. مذهب از دیدگاه امام روشی است که انسان را به پایانی نیکو که مورد قبول خود و خداست رهنمون می‌شود. قرآن و تعالیم مذهبی آن بزرگ‌ترین یاری‌گر فرد مسلمان است و در کنار آن کتاب‌هایی مانند صحیفه سجادیه که وصلند به منبع غنی مفاهیم قرآنی، همراه با اندیشه‌های امام چهارم، به صورت واضح و کامل مسائل مذهبی و دینی را برای انسان شرح می‌دهند. از نمونه‌هایی که در صحیفه‌ی سجادیه محتوایی مذهبی و قرآنی دارد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بَلَاءِ الْأَوَّلِ كَانَ قَبْلَهُ، وَالْآخِرِ بَلَاءِ الْآخِرِ يَكُونُ بَعْدَهُ (۱): حمد خدایی را که اول همه آثار هستی اوست و قبل از او اولی نبوده، و آخر است بی آنکه پس از او آخری باشد». (امام سجاد(ع)، ۱۳۹۰: ۳۲).

امام در نخستین گام به اثبات وجود خداوند پرداخته و ستایش را مخصوص ذات خداوند می‌داند که اول و آخر هستی است و آفرینش تنها به وسیله‌ی او صورت گرفته. بنابراین از دریچه‌ی جهان بینی خداوند اولین رکن هر دین اثبات وجود خداوند است که در رأس هرم قرار گرفته و بقیه مسائل در زیرمجموعه‌ی آن قرار می‌گیرد. امام سجاد (ع) در دعای سوم صحیفه به ذکر موارد مهمی که محتوایی دینی و مذهبی دارد می‌پردازد:

(۱) اللَّهُمَّ وَ حَمَلُهُ عَرْشِكَ الَّذِينَ لَا يَفْتُرُونَ مِنْ تَسْبِيحِكَ، وَلَا يَسْأَمُونَ مِنْ تَقْدِيرِكَ، وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ مِنْ عِبَادَتِكَ، وَلَا يُؤْتِرُونَ التَّقْصِيرَ عَلَى الْجِدِّ فِي أَمْرِكَ، وَ لَأَنَّ يَغْفُلُونَ عَنِ

أُولَئِكَ

(۲) وَ إِسْرَافِيلُ صَاحِبُ الصُّورِ، الشَّاحِصُ الَّذِي يَنْتَظِرُ مِنْكَ الْإِذْنَ، وَ حُلُولَ الْأَمْرِ، فَيَنْبَهُ
بِالنَّفْحَةِ صَرَغَى رَهَائِنِ الْقُبُورِ.

(۳) وَ ميكائيلُ ذُو الْجَاهِ عِنْدَكَ، وَ الْمَكَانِ الرَّفِيعِ مِنْ طَاعَتِكَ.

(۴) وَ جِبْرِيلُ الْأَمِينُ عَلَى وَحْيِكَ، الْمُطَاعُ فِي أَهْلِ سَمَاوَاتِكَ، الْمَكِينُ لَدَيْكَ، الْمُقْرَبُ

عِنْدَكَ

(۵) وَ الرُّوحُ الَّذِي هُوَ عَلَى مَلَائِكَتِهِ الْحُجُبُ:

بارالها و حاملان عرشت که از تسبیح تو سست نمی شوند و از تقدیست ملول نمی گردند و از عبادت و انقیادت و در اجرای فرمانت کوتاهی بر کوشش را انتخاب نمی نمایند و از شیفتگی به سوی تو غافل نمی گردند،

(۲) و اسرافیل صاحب صور که چشم به راه اجازه و فرمان توست، تا در صور بدمد و

بدین برنامه افتادگان به زندان گور را از خواب مرگ بیدار کند

(۳) و میکائیل که نزد تو بلندمرتبه و به خاطر طاعت تو دارای مکانی رفیع است و

(۴) جبرئیل امین و وحی تو که در بین اهل آسمان های تو مورد اطاعت است و در

پیشگاهت ارجمند و به درگاهت مقرب،

(۵) و روح که بر فرشتگان حجب گمارده است». (همان: ۴۴).

اولین پیام این دعا در تسبیح و عبادت که تنها مختص خداوند است دوم اشاره به مسئله ی قیامت که همه ی ادیان الهی بر آن متفق القول و بدان ایمان دارند سوم مقام و جایگاه فرشتگان مخصوصا جبرئیل که حامل وحی است ، اشاره می کند . در واقع امام چهارم با پرداختن به دعاهایی که زمینه ی مذهبی و دینی در آن ها کاملا مشهود است ذهن خواننده را به سمتی که باید در آن وادی قرار گیرد رهنمون می شود . تشریح جایگاه خداوند در جهان هستی ، فرشتگان که به فرمان و امر خداوندند و پیامبران به عنوان واسطه و منادی ایمان برای انسان و نیز مقام انسان همگی موضوع هایی است که در دعاهایی با سبقه ی دینی و مذهبی نمودار است. البته به جرأت می توان گفت که کمتر دعایی از امام سجاد (ع) می خوانیم که رنگ مذهب و دین و شریعت در آن کم و یا کم رنگ باشد

چنان که ایشان در دعای چهارم نیز چنین می‌فرمایند:

اللَّهُمَّ وَاتَّبِعِ الرُّسُلَ وَمُصَدِّقُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ بِالْغَيْبِ عِنْدَ مُعَارَضَةِ الْمُعَانِدِينَ لَهُمْ
بِالتَّكْذِيبِ وَالِاشْتِيَاقِ إِلَى الْمُرْسَلِينَ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ: بارالها، و پیروان انبیا و تصدیق‌کنندگان
ایشان از مردم روی زمین که تصدیقشان از عمق قلب بود، آن هم به وقتی که دشمنان به
جهت معارضه در مقام تکذیب آنان برآمدند، ولی مؤمنان به سبب حقایق ایمانیه مشتاقانه به
انبیا روی آوردند». (۵۰).

در این دعا امام بر ایمان راسخ و قلبی مومنان به خداوند پرداخته است که همین
موضوع سبب می‌شود انسان در زندگی به واسطه‌ی ایمان و یقین راسخ از گذرگاه‌ها و
خطرهای آن به سلامت عبور کند. بدون شک در مسیر زندگی و سوسه‌های نفس و شیطان
خود از عواملی است که در صدد هستند تا آدمی را از راه ایمان به ورطه‌ی کفر و گمراهی
رهنمون شوند که امام برای این موضوع هم راهکار ارائه داده، می‌فرماید:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَاكْفِنَا حَدَّ نَوَائِبِ الزَّمَانِ، وَشَرَّ مَصَائِدِ الشَّيْطَانِ: بار
خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و ما را از سختی مصائب زمان و شرّ دام‌های شیطان
حفظ بفرما». (۵۵).

با توجه به مباحث فوق به نظر نگارنده، مسائل دینی و مذهبی از اهمیت ویژه‌ای از
دیدگاه امام سجاد(ع) برخوردار است به طوری که می‌توان این مسئله را از بازتابی که در
صحیفه‌ی سجادیه دارد مشاهده کرد؛ به طوری که از مجموع ۷۵ دعا و نیایش بخش اعظم
آن به مسائل دینی و تشریح آن‌ها در قالب دعا پرداخته شده است، سهم محتوای مذهبی
در صحیفه‌ی سجادیه به بالغ بر سی دعا می‌رسد که یا کاملاً آن دعا به شرح مسائل مذهبی
و دینی توجه شده و یا این که به این مضامین اشاره شده است که اولین نمودی که از
صحیفه‌ی سجادیه به ذهن مخاطب مشاهده می‌شود تجلی دین و مذهب در قالب دعاست
و بقیه‌ی محتواهایی که در این کتاب ارزشمند موجود است در مقام‌های بعدی قرار می
گیرد.

۳- عرفانی

صحیفه‌ی سجادیه سرشار از مبانی عرفانی است و همان‌طور که از عرفان‌ناب

پیداست مبنای بسیاری از تعالیم عرفانی و روحانی بر قرآن، روایات معصومان و سخنان ائمه اطهار قرار گرفته است. یکی از این منابع صحیفه ی سجادیه است که در این مجال به مهم ترین مبانی عرفانی از دیدگاه امام سجاد(ع) می پردازیم:

- نگاهداری نفس

یکی از مبانی اصلی عرفانی که بزرگان این مکتب بر آن بسیار تاکید کرده اند نگاهداری نفس و به دام شیطان نیفتادن است به طوری که ریاضت هایی که طالب وادی عرفان در مراحل سلوک می کشد همگی بر این نکته تاکید دارد که شیطان و نفس انسان را در جایگاه خطر قرار نداده و آدمی باید تلاش نماید تا از مکر و کید این دو در امان بماند؛

اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ وَ كَيْدِهِ وَ مَكَايِدِهِ، وَ مِنْ التَّقَةِ بِأَمَانِيهِ وَ مَوَاعِيدِهِ وَ عُرُورِهِ وَ مَصَايِدِهِ: بارخدایا، به تو پناه می بریم از فتنه انگیزی های شیطان رانده شده و از حيله و مکرهای گوناگونش و از تکیه کردن به آرزوها و وعده ها و فریب او و درافتادن به دام هایش». (امام سجاد، ۱۳۹۰: ۱۰۵).

امام سجاد(ع) نیز در این دعا بر این مسئله ی مهم تاکید دارد که برای در امان ماندن از شر نفس و شیطان باید به خداوند و جبل وی چنگ زد چنان که در این دعا چنین خواندیم.

- رضای الهی

از دیگر مبانی اصلی عرفان و خداشناسی راضی بودن به رضای الهی و جمیع افعال وی است؛ بدین منظور که سالک در طول مسیر ریاضت های عرفانی همیشه باید خداوند را در نظر گیرد و رضا و خشنودی وی را خواستار باشد نه رضای خود و نفس را؛ این مهم در صحیفه این گونه متجلی شده است:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رِضَى بِحُكْمِ اللَّهِ، شَهِدْتُ أَنَّ اللَّهَ قَسَمَ مَعَايِشَ عِبَادِهِ بِالْعَدْلِ، وَ أَخَذَ عَلَيَّ جَمِيعَ خَلْقِهِ بِالْفَضْلِ: سپاس خدای را به عنوان رضا خشنودی به حکمش، گواهی می دهم که خداوند معیشت بندگانش را به آیین عدالت تقسیم کرد، و بر تمام مخلوقاتش راه فضل و احسان پیش گرفت». (همان: ۱۹۵).

در این دعا اصلی‌ترین مبانی عرفانی مانند: رضا به حکمت کارهای پروردگار و عدالتی که در نظام آفرینش حکمفرماست آن چنان که فضل و احسان خداوند بر همه‌ی مخلوقات جاری است، بیان شده که امام (ع) با نیل به سعادت اخروی آدمی چنین مفاهیمی را عنوان کرده‌اند.

- شکر

از دیگر مفاهیم و مضامین عرفانی مندرج در صحیفه سجاده، مسله‌ی شکر است؛ شکر در برابر نعمت‌ها زیبایی‌ها و سلامتی و ... و حتی سختی‌هایی که خداوند بر انسان روا می‌دارد تا در مسیر زندگی همواره یاد خدا باشد که نیروی بالاتر و متعالی‌تر از نیروی انسان وجود دارد که سختی‌ها را در پیش روی وی قرار می‌دهد تا همواره از یاد خداوند غافل نباشد:

اللَّهُمَّ إِنِّ أَحَدًا لَا يَبْلُغُ مِنْ شُكْرِكَ غَايَةَ إِلَّا حَصَلَ عَلَيْهِ مِنْ إِحْسَانِكَ مَا يُلْزِمُهُ شُكْرًا:
خداوندا کسی در مسئله شکر به حدی نمی‌رسد مگر آنکه احسان دیگر تو او را به شکری دیگر ملزم می‌کند». (۲۰۰).

از دیدگاه امام سجاده (ع) انسان حتی به مقامی دست پیدا کند که بر جمیع افعال و اعمال شکر کند باز توفیق شکر کردن از جانب پروردگار به وی عطا شده است و بخاطر آن توفیق و احسان باید شکرگذار باشد.

- خوف و رجاء

یکی از مبانی اصلی عرفان در مسئله‌ی خوف و رجاء نهفته است که برخی از عارفان به خوف در برابر مقام الهی معتقدند و برخی به رجاء و امیدواری. صحیفه‌ی سجاده در مناجات خمس عشر به این موضوع پرداخته است. در مناجات خفان چنین می‌خوانیم:

«إِلَهِي أَتَرَاكَ بَعْدَ الْإِيْمَانِ بِكَ تُعَذِّبُنِي، أَمْ بَعْدَ حُبِّي إِيَّاكَ تُبْعِدُنِي، أَمْ مَعَ رَجَائِي لِرَحْمَتِكَ وَصَفْحِكَ تَحْرِمُنِي، أَمْ مَعَ اسْتِجَارَتِي بِعَفْوِكَ تُسَلِّمُنِي، حَاشَا لَوْجْهِكَ الْكَرِيمِ أَنْ تُخَيِّبُنِي: خدایا آیا چنین می‌نمایی که پس از ایمانم به تو عذابم نمایی؟ یا پس از عشقم به تو از خود دورم سازی، یا با امید به رحمت و چشم پوشی ات محرومم سازی، یا با پناه جویی ام به گذشتت رهایم نمایی، هرگز چنین نیست! از ذات بزرگوارت به دور است که

محروم کنی» (۳۳۰).

منشاء خوف و رجا را باید در قرآن و مبانی اسلامی دانست آن جا که خداوند عزوجل در سوره ی مائده چنین می فرماید:

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ (۲): بدانید خدا دارای مجازات شدید، و (در عین حال) آمرزنده و مهربان است. (مائده/۹۸).

آیات مشابه دیگر در قرآن، به بحث خوف و رجا و به تعبیر دیگر (بیم و امید) به طور معمول با هم پرداخته است؛ چنان که در صحیفه ی سجادیه نیز این دو باهم آمده اند. به طور کل در صحیفه ی سجادیه ده دعا به مضامین عرفانی و محتوای آن پرداخته شده است.

۴- سیاسی

یکی از محتواهایی که در صحیفه سجادیه به چشم می خورد محتوای سیاسی برخی دعاهاست؛ به عنوان مثال در دعای بیست و هفتم چنین می فرماید:

(۱) اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَحَصِّنْ نُجُورَ الْمُسْلِمِينَ بِعِزَّتِكَ، وَ أَيْدِ حُمَاتِهَا بِقُوَّتِكَ، وَ أَسْبِغْ عَطَايَاهُمْ مِنْ جَدَّتِكَ. (۲) اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ كَثِّرْ عِدَّتَهُمْ، وَ اشْحَذْ أَسْلِحَتَهُمْ، وَ احْرُسْ حَوْرَتَهُمْ، وَ أَمْنِعْ حَوْمَتَهُمْ، وَ أَلْفِ جَمْعَهُمْ، وَ دَبِّرْ أَمْرَهُمْ، وَ وَاثِرْ بَيْنَ مِيرِهِمْ، وَ تَوَحَّدْ بِكِفَايَةِ مُؤْنِهِمْ، وَ اغْضُدْهُمْ بِالنَّصْرِ، وَ أَعِنْهُمْ بِالصَّبْرِ، وَ الْطُفْ لَهُمْ فِي الْمَكْرِ: بارالها بر محمد و آلش درود فرست، و سرحدات و مرزهای مسلمانان را به عزتت پاس دار و نگهبانان مرزها را به قوتت تأیید کن و عطایای ایشان را به توانگری بی پایانت سرشار ساز. (۲) بارخدایا بر محمد و آلش درود فرست، و بر شمار ایشان بیفزا و اسلحه و جنگ افزارشان را بُرائی ده و حوزه آنان را محافظت فرما و جوانب جبهه آنان را محکم و نفوذناپذیر گردان و جمع آنان را یکدل و هماهنگ نما و کارشان را روبه راه کن و آذوقه شان را پیاپی برسان و خود به تنهایی مؤونه آنان را کفایت نما و به نصرت خود تقویتشان فرما و به صبر یاری شان ده و ایشان را چاره جویی های دقیق بیاموز.

در این دعا امام سجاد(ع) به مسائلی مانند: سرحد و مرزهای اسلامی، نگهبانان مرزها، اسلحه و مهمات، جبهه و جنگ و ... می پردازد؛ امام در مجموع سه دعا به مسائل سیاسی حکومت اسلامی پرداخته، اصول آن را تشریح می نماید:

فَكَمْ مِنْ عَدُوٍّ اَنْتَضَىٰ عَلَيَّ سَيْفَ عَدَاوَتِهِ، وَ شَحَذَ لِي طَبَّةَ مُدَيْتِهِ، وَ اَرْهَفَ لِي شَبَابَ حَدِيدِهِ، وَ دَافَ لِي قَوَاتِلَ سُمُومِهِ، وَ سَدَّدَ نَحْوِي صَوَابَ سِهَامِهِ، وَ لَمْ تَنْمَ عَنِّي عَيْنُ حِرَاسَتِهِ، وَ اَضْمَرَ اَنْ يَسُوْمِي الْمَكْرُوَةَ، وَ يُجَرِّعَنِي زُعَاقَ مَرَارَتِهِ: پس چه بسا دشمنی که شمشیر دشمنیش را بر من برهنه نموده، و دم تیغش را علیه من تیز کرده، و سر نیزه‌اش را به قصد حمله بر من تند ساخته، و زهرهای کشنده‌اش را به آشامیدنیم آمیخته، و مرا آماج تیرهای خود نموده، و دیده مراقبتش از من نخفته، و تصمیم گرفته که به من زیانی رساند، و از آب ناگوار و تلخش به من بچشانند،

و نیز :

و اما حق اهل الذمه فالحکم فیهم ان تقبل منهم ما قبل الله و تفي بما جعل الله لهم من ذمته و عهده و تکلمهم الیه فیما طلبوا من انفسهم و اجبروا علیه و تحکم فیهم بما حکم الله به علی نفسک فیما جرى بینک (و بینهم) من معامله ولیکن بینک و بین ظلمهم من رعایه ذمه الله و الوفاء بعهده و عهد رسول الله صلی الله علیه و اله حائل فانه بلغنا انه قال : " من ظلم معاهدا فانا خصمه " فاتق الله و لا حول و لا قوه الا بالله : اما حق کسانی که مسلمان نیستند؛ و در هر حال جنگ با مسلمانها هم نیستند و شرایط زندگی در مملکت اسلامی را پذیرفته اند؛ آنست که پذیری از آنان چیزی را که خدا پذیرفته است و وفا کنی به عهد و پیمانی که بین آنها و دولت اسلامی منعقد شده است و مزاحم آنان در آنچه که از خودشان می خواهند و به آنچه که مجبور به آن هستند نشوی؛ و حکم کن در آنها همانگونه که خداوند بر تو حکم نموده است؛ در آنچه واقع می شود بین تو و آن ها از معامله؛ و حائل و پرده قرار بده بین خود و بین ظلم به آنها پیمان خداوند و وفا به عهد خدا و رسول خدا را». (۳۸۹).

امام حتی برای کسانی که مسلمان نیستند و تحت لوای اسلام زندگی می کنند نیز مبانی خاصی را تعیین می کند و حکم خود را بر همان اصولی قرار می دهد که خداوند در قرآن قرار داده است از این رو می توان فهمید که امام سجاد (ع) حتی مسائل سیاسی و بین المللی را فراموش نکرده و اصول و عقاید محکمی را در این باره عرضه می دارند تا به حیات هر چه سالم تر بشر کمک نماید .

۵- اجتماعی

اجتماع و مردم جامعه، اصول و قوانینی که در آن جاریست یکی دیگر از محتواهای صحیفه ی سجادیه است که در تحلیل این کتاب بدان برمی خوریم. اصولی مانند حقوق انسان ها، حق زبردستان، حق مولا و... همگی دلالت بر این نکته دارد که امام سجاد(ع) در صحیفه به خوبی به سائلی پرداخته است که خاص زندگی سعادت‌مندان ی بشر بوده و خاص یک دوره ی بخصوص نیست؛ امام سجاد(ع) با توجه به این که هر انسانی دارای حقوق و وظایفی است نسبت به حقوق زبردستان غافل نمانده و در شرح رساله ی حقوق آن را چنین بازگو می نماید:

وَ اَمَّا حَقُّ رَعِيَّتِكَ بِالْسلطانِ فَاَنْ تَعْلَمَ اَنْهُمْ صَارُوا رَعِيَّتَكَ لِضَعْفِهِمْ وَ قُوَّتِكَ فَيَجِبُ اَنْ تَعْدَلَ فِيهِمْ وَ تَكُونَ لَهُمْ كَالْوَالِدِ الرَّحِيمِ: حق زیر دستانی که بر آن ها سلطه داری و برای تو کار می کنند آن است که بدانی ضعف و ناتوانی آن ها و قدرت تو سبب شده که زیر دست تو واقع شده اند، پس باید با آنها به عدالت رفتار کنی. (امام سجاد(ع)، ۱۳۹۰: ۳۷۶).

امام ضعف زبردستان را سبب قدرت مولا می داند و حکم به عدالت با زیر دستان که از حقوق انسانی و اجتماعی برخوردارند می کند و یا درباره ی حق مولا بر رعیت چنین می فرماید:

وَ اَمَّا حَقُّ سَائِسِكَ بِالْمَلِكِ فَاَنْ تُطِيعَهُ وَ لَا تَعْصِيَهُ اِلَّا فِيمَا يُسَخِّطُ اللهُ (عَزَّوَجَلَّ) فَانَّهُ لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ: حق مالک و مولای تو این است که مطیع وی باشی و نافرمانی او را نکنی، مگر در کاری که موجب غضب خداست، چه این که در فرمانبرداری از مخلوق اگر موجب معصیت خدا گردد، از احدی نباید اطاعت کرد. (همان، ۳۷۶).

تجلی مسائلی مانند حقوق انسانی و اجتماعی بیان گر جهان بینی و زاویه ی دید حکیمانه ی امام چهارم است؛ امام در چهار دعا به اصول اجتماعی پرداخته است.

۶- روان شناسی

در تحلیل محتوایی صحیفه ی سجادیه به نکته ی مهمی که بر می خوریم این است که بسیاری از محتواهای این کتاب علاوه بر جنبه ی مذهبی، دینی، سیاسی، اخلاقی و... دارای ابعاد روان شناختی است؛ بدین لحاظ که امام سجاد(ع) به طرح و پاسخ مسائلی می

پردازد که می‌توان آن‌ها را از مهم‌ترین مسائل روان‌شناختی زندگی بشر محسوب کرد. نکته‌ی دیگر که ذکر آن لازم است که گفته‌شود این است که این کتاب تک‌وجهی و یک‌بعدی نیست؛ بدین منظور که نمی‌توان صحیفه را در دعا‌های امام محدود شمرد و یا این که جنبه‌ی صرفاً مذهبی دینی به آن داد که از ارزشمندی‌ها و نقاط قوت تحلیل محتوا این است که جنبه‌های بارز دیگری مانند روان‌شناختی، اجتماعی، عرفانی و... را برآورد کرده به تحلیل آن‌ها می‌پردازد.

مهم‌ترین مسائل روان‌شناختی مندرج در صحیفه‌ی سجادیه را می‌توان در مسائل زیر مشاهده کرد:

- برخورد با سختی‌ها:

یکی از مهم‌ترین آموزه‌های روان‌شناختی صحیفه را می‌توان در برخورد مناسب در هنگام سختی‌ها و مشکلات دانست به طوری که امام سجاده (ع) در این باره چنین می‌فرماید: *يَا مَنْ تُحَلُّ بِهٖ عُقْدُ الْمَكَارِهِ، وَيَا مَنْ يَقْتَأُ بِهٖ حُدَّ الشَّدَائِدِ، وَيَا مَنْ يَلْتَمَسُ مِنْهُ الْمَخْرَجُ إِلَى رَوْحِ الْفَرَجِ: اَي خدایى که گره ناگواری‌های عالم بدست او گشایش می‌یابد! اى خدایى که سختی‌های جهان به وسیله‌ی او آسان می‌گردد»*. (امام سجاده، ۱۳۹۰: ۶۶).

بدون شک یکی از بزرگ‌ترین مسائلی که در دنیای روان‌شناختی از اهمیت بسزایی برخوردار است چگونگی مقابله و برخورد انسان هنگام مسائل و مشکلات است که امام راه آن را توسل جستن به ذات الهی و قدرت لایزال او می‌داند و این مسئله که خداوند قادر مطلق است و گره‌های زندگی و مشکلات آن تنها به وسیله‌ی او باز شده و انسان را چاره‌ای جز سر تعظیم در برابر وی فرودآوردن نیست.

- مقابله با بیماری و غم‌ها

یکی دیگر از مسائل مهم که در علم روان‌شناختی بسیار حائز اهمیت است برخورد مناسب انسان هنگامی که به بیماری مبتلا شده و غم و اندوه وجود انسان را فرا می‌گیرد؛ امام در رابطه با برخورد با استرس بیماری و رنج‌ها چنین می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَلَى مَا لَمْ أَزَلْ أَتَصَرَّفُ فِيهِ مِنْ سَلَامَةٍ بَدَنِي، وَ لَكَ الْحَمْدُ عَلَى مَا أَحَدَّثَتْ بِي مِنْ عِلَّةٍ فِي جَسَدِي: اى خدا! ترا حمد و ستایش می‌کنم بر این نعمت سلامتی

بدن که دائم با این نعمت هم می گذرانم؛ و باز تو را ستایش و سپاس بر این نعمت که در جسمم علت و مرض پدید آوردی». (همان: ۹۳).

و یا در این مورد که امام هنگام غم و حزن چنین می فرماید:

اللَّهُمَّ يَا كَافِيَ الْفَرْدِ الضَّعِيفِ، وَوَاقِيَ الْأَمْرِ الْمَخُوفِ، أَفْرَدْتَنِي الْخَطَايَا فَلَا صَاحِبَ مَعِيَ، وَضَعَفْتُ عَنْ غَضَبِكَ فَلَا مُؤَيِّدَ لِي، وَأَشْرَفْتُ عَلَى خَوْفِ لِقَائِكَ فَلَا مُسْكِنَ لِرَوْعَتِي: ای خدا ای کفایت کننده امور فرد ضعیف و حافظ و نگهبان بندگان از امر مخوف و خطرناک. خطاهای مرا تنها یافته و به قصد هلاک من شتافته و من از تحمل قهر و غضب تو ضعیف و ناتوانم». (۱۲۶).

امام تنها کفایت کننده ی امور شخصی که ضعیف و ناتوان است را در دستان خداوند می داند و تنها او را نگهبان بندگان در امور خطرناک و خوف آمیز می داند از این رو به انسان سفارش می کند که هنگام پدید آمدن شدائد به خداوند و توصیه های او پناه برند تا از شر بلا و کینه ها و غم ها در امان باشند.

- صبر و شکیبایی در دشواری ها

یکی از توصیه های مهم روان شناسان به کسانی که مورد مشاوره ی آنان قرار می گیرد این است که عجله و خودسرانه به انجام کارها و رفتارها در هنگام دشواری ها نپردازند؛ امام نیز در دعای بیست و دوم این مسئله را مورد پردازش قرار داده چنین می فرماید:

اللَّهُمَّ لَا طَاقَةَ لِي بِالْجَهْدِ، وَلَا صَبْرَ لِي عَلَى الْبَلَاءِ، وَلَا قُوَّةَ لِي عَلَى الْفَقْرِ، فَلَا تَحْظُرْ عَلَيَّ رِزْقِي، وَلَا تَكْلُنِي إِلَى خَلْقِكَ، بَلْ تَفَرِّدْ بِحَاجَتِي، وَتَوَلَّ كَفَايَتِي: ای خدا مرا طاقت سختی و مشقت و رنج نیست و صبر و شکیبایی و تحمل بلا و مصائب را ندارم و قوه تحمل فقر و بینوایی را نخواهم داشت پس مرا محروم از رزق مگردان و کارم را به خلق وامگذار بلکه خودت تنها حاجاتم را برآور و امورم را به عنایت خود کفایت فرما». (۱۳۲).

امام قدرت انسان را در برابر سختی ها اگر پشتوانه ای الهی نداشته باشد، بسیار کم و اندک می داند از این رو به ضعف و ناتوانی انسان در مقابل شدائد اعتراف کرده و تنها راهرا در شکیبایی و نیز پناه قرار دادن خداوند به عنوان تنها و کیل انسان می داند. به طور

کلی امام سجاده(ع) در صحیفه سجادیه در طول یازده دعا به تشریح مسائل روان‌شناسی اعم از صبر در برابر سختی‌ها، دعا و توکل در هنگام بیماری و... پرداخته است.

نتیجه‌گیری

تحلیل استنباطی و توصیفی دو گونه تحلیل است که بر روی محتوای اثر صورت می‌گیرد، تحلیل استنباطی مشخص می‌کند که ویژگی‌های خاصی از یک متن با مشخصه‌های خاصی از مضمون یا وضعیت اجتماعی دارای ارتباط است و در روش توصیفی که یکی از قدیمی‌ترین روش‌های تحلیل متن است. صحیفه سجادیه اثر امام سجاده(ع) شامل مجموعه‌ای از دعاها و مناجات‌های امام چهارم شیعیان است؛ این کتاب در قالب دعا عمیق‌ترین مضامین و موضوع‌های دینی، مذهبی، اجتماعی و... را منعکس ساخته است. در این پژوهش نگارنده کوشیده است تا ابتدا با بررسی صحیفه سجادیه مهم‌ترین جنبه‌های مورد توجه امام سجاده(ع) را مشخص ساخته سپس به بررسی و تحلیل محتوای آن‌ها پردازد. مهم‌ترین محتواهای مندرج در این کتاب شامل: تعلیمی، دینی و مذهبی، عرفانی، سیاسی، اجتماعی و روان‌شناختی است. در محتوای تعلیمی آموزه‌های تعلیمی مانند اخلاق نیکو، دوری از حرص، خشم، حسد و... مورد توجه قرار گرفته که امام در مجموع هفت دعا به شرح آن‌ها پرداخته است. از دیدگاه امام سجاده(ع) انجام دادن اموری که سزاوارترین اعمال لایق عرضه کردن به درگاه خداوند باشد، مهم‌ترین محک برای شناخت انسان از این گونه اعمال است. اما حتی برای کسانی که دچار انحراف گشته و دچار گناه می‌شوند راه «توبه» را پیشنهاد می‌دهد تا انسان دوباره به پا خاسته و در راه خیر و نیک قدم بردارد. محتوای مذهبی و دینی سی دعا را در مجموع به خود اختصاص داده که بیشترین بسامد را از میان تمام محتواهای بررسی شده داراست. مهم‌ترین مسائل مذهبی و دینی که در صحیفه بسیار بدان توجه شده است عبارتند از: اثبات وجود خداوند، ذکر و عبادت، قیامت، جایگاه فرشتگان، ایمان، وسوسه‌های نفس و شیطان و... توجه امام سجاده(ع) به مسائل دینی و مذهبی به عنوان نجات‌دهنده‌ی انسان از مهلکه‌های فراوان و رهنمون‌کننده‌ی وی به سعادت واقعی اولین نمودی که از صحیفه‌ی سجادیه به ذهن مخاطب متبادر گشته، به طوری که تجلی دین و مذهب در قالب دعا مهم‌ترین بخش تحلیل محتوای

صحیفه را در بر گرفته و بقیه ی محتواهایی که در این کتاب ارزشمند موجود است در مقام های بعدی قرار می گیرد . محتوای عرفانی در صحیفه ی سجادیه بسیار به چشم می خورد مسائلی که در عرفان منعکس گشته و در صحیفه نیز متجلی گشته است شامل : نگهداری نفس که سالک در طول سلوک با آن همواره سروکار داشته و از اصول مهم عرفان شمرده می شود ؛ رضای الهی به هر آن چه فعل الهی است ، توکل به خداوند در مهمات ، شکر در برابر داده ها و نداده های خداوند ، خوف و رجاء و... همگی مهم ترین مبانی عرفانی است که صحیفه سجادیه در مجموع ده دعا آن ها را متجلی ساخته است . محتوای سیاسی که در آن به موضوع سرحد و مرزهای اسلامی ، نگهبانان مرزها، اسلحه و مهمات، جبهه و جنگ و ... پرداخته شده که امام در مجموع سه دعا مسائل سیاسی حکومت اسلامی را متجلی ساخته است . محتوای اجتماعی نیز در صحیفه با مضامینی مانند : حقوق مولا، حق زبردستان، حقوق انسانی ، عدالت اجتماعی و ... همراه است که در چهار دعا به صورت اخص بیان شده است . آخرین محتوای مندرج در صحیفه مسائل روان شناختی است مانند چگونگی برخورد با سختی ها، مقابله با استرس ، بیماری و غم ها، صبر و شکیبایی در دشواری ها که امام سجاد(ع) در یازده دعا مهم ترین مبانی روان شناختی را منعکس ساخته است . با بررسی صحیفه در می یابیم که این کتاب تک بُعدی نبوده و تنها حاوی دعا و مناجات با خالق نیست بلکه مهم ترین مضامین و مبانی تعلیمی ، عرفانی، سیاسی، اجتماعی و روان شناختی در آن متجلی شده است که قدرت خالق آن را در چینش محتواهای این کتاب ارزشمند مشخص می سازد .

فهرست منابع

- امام سجاده (ع). (۱۳۹۰). صحیفه سجادیه، تهران، بقیه الله (عج).
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۱). لغت‌نامه، تهران، سازمان لغت‌نامه.
- داد، سیما. (۱۳۸۰). فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران، مروارید، چاپ چهارم
- ذوالفقاری، محمد. (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی هنر، تهران، گستره.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۷۶). ادبیات داستانی، تهران، علمی.
- مستور، مصطفی. (۱۳۷۹). مبانی داستان کوتاه، تهران، مرکز، چاپ سوم.